

(Ne)mogućnost resocijalizacije i kazna *

Nataša Tanjević

Zamenica Zaštitnika građana, Republika Srbija

Stručnjaci koji se bave penologijom i kriminologijom slažu se da za ostvarivanje svrhe kažnjavanja nije dovoljno samo lišavanje slobode i zatvaranje učinilaca krivičnih dela, već da su neophodni rehabilitacijski postupci, koji u velikoj meri utiču na željenu promenu ponašanja, smanjenje recidiva i reintegraciju zatvorenika u društvo. To ukazuje na činjenicu da tretman zatvorenika zapravo predstavlja najznačajniji segment izvršenja kazne zatvora i da prioritet u celokupnom izvršenju krivičnih sankcija mora biti resocijalizacija. Šta se zaista događa na planu tretmana zatvorenika, zašto je stopa recidivizma zatvoreničke populacije u našoj zemlji zabrinjavajuće visoka, kakvo su stvarno stanje, problemi i izazovi u procesu resocijalizacije zatvorenika i njihove reintegracije u društvenu zajednicu, pitanja su na koja ćemo u radu nastojati da damo odgovore. Neuspeh resocijalizacije je posledica brojnih faktora, od neadekvatnog prevaspitnog tretmana, preko uticaja neformalnog zatvorskog sistema, stanja u društvu, do neadekvatnog postpenalnog prihvata. Stoga, zajednički cilj svih nadležnih organa treba da bude nastojanje da se pronađu i primene najadekvatniji programi postupanja i mera, pri čemu je potrebno obezbediti kadrovske, materijalne i druge resurse koji su neophodni za što uspešniju resocijalizaciju zatvorenika i njihovu lakšu reintegraciju u socijalno okruženje. Ujedno, na ovaj način se aktivno doprinosi i prevenciji kriminala.

KLJUČNE REČI: zatvor / kriminalni povrat / resocijalizacija / tretman

* Korespondencija: natasa.tanjevic@ombudsman.rs

Uvod

Iako je kazna kao represivna mera neophodna, s obzirom na to da obavlja bitnu funkciju u društvu time što štiti najvažnija ljudska dobra i suzbija kriminalitet kao opšteopasnu društvenu pojavu, svrha kažnjavanja ne sme se svesti samo na odmazdu i голу represiju za izvršeno krivično delo. Sa druge strane, veoma je teško uspostaviti ravnotežu između zahteva za kažnjavanjem i zahteva da se čovek u zatvorskim uslovima promeni, naročito kada postoje ograničene mogućnosti da se primenom kazne postignu željene promene ponašanja zatvorenika. S tim u vezi, postavlja se pitanje da li zatvori i tretman onakvi kakvi jesu mogu ispuniti svrhu kažnjavanja? Ako se uzme da je osnovna mera efikasnosti kazne stopa recidivizma, s obzirom na to da ona pokazuje koliko zatvorenika posle izdržane kazne bude ponovo osuđeno, moglo bi se zaključiti da u tom delu nema preterano razloga za optimizam. Naime, iako dostupni podaci variraju u zavisnosti od izvora i kriterijuma – mere recidivizma, procenjuje se da je stopa povrata između 60 i 70% lica koji su odslužili kaznu zatvora (Nikolić & Nikolić, 2016)¹. To nužno otvara pitanje individualne prevencije, pitanje efikasnosti prethodno izrečene kazne, ali ukazuje i na skroman uticaj zatvorskog sistema na ostvarivanje svrhe i cilja kažnjavanja i izvršenja kazni i otvara brojna druga pitanja, među kojima je i pitanje, kako država i društvo mogu pomoći u boljoj integraciji bivših zatvorenika u društvo i ujedno prevenciji kriminalnog povrata.

Ako pođemo od toga da se od resocijalizacije očekuje da izmeni ona lična svojstva zatvorenika koja su uticala na kriminalno ponašanje i da ga osposobi za društveno prihvatljiv način života, odnosno integraciju u društvo bez činjenja krivičnih dela, može se zaključiti da je u pitanju veoma složen, osetljiv i dugotrajan proces. Ovo pre svega iz razloga što na resocijalizaciju utiče veliki broj faktora, među kojima su najvažniji: dužina boravka u zatvoru, uslovi boravka, psihička struktura zatvorenika, pojedinačni pristup svakom zatvoreniku, tretman u zatvoru, motivisanost zatvorenika i stručnost i pristup onoga ko sprovodi tretman (Tanjević, 2018).

Sa druge strane, ovaj proces se ne završava danom isteka kazne jer završnu fazu reintegracije predstavlja postpenalni tretman, koji bi trebalo da prevenira ponovno vršenje krivičnih dela, a samim tim i smanji rizike od

¹ Takođe, više o ovoj temi videti rezultate projekta “Ekspertska istraživanje i analiza povrata u Republici Srbiji”, koje je sproveo Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u saradnji sa Organizacijom za evropsku bezbednost i saradnju – Misija u Srbiji, dostupno na: http://repozitorijum.pravnofakultet.ed.rs/1174/1/ekspertska_istrazivanje_i_analiza_povrata.pdf

povrata, odnosno ponovnog dolaska u zatvor. Stoga, „da bi se postigla svrha izvršenja kazne zavora i prekinuo krug povratništva, pored unapređenja tretmana zatvorenika tokom boravka u zatvoru treba obezbediti adekvatan postpenalni prihvata nakon izvršenja kazne zatvora, odnosno programe i usluge podrške bivšim zatvorenicima u procesu socijalne reintegracije“ (Tanjević, 2023, str. 253).

Uloga i značaj institucionalnog tretmana u procesu resocijalizacije zatvorenika

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija² svrhu izvršenja kazne zatvora vezuje pre svega za sprečavanje recidiva i propisuje da je svrha izvršenja kazne zatvora da osuđeni tokom izvršenja kazne, primenom odgovarajućih programa postupanja, usvoji društveno prihvatljive vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života posle izvršenja kazne kako ubuduće ne bi činio krivična dela (član 43). Imajući u vidu navedeno, nesporno je da zatvorske institucije imaju ključnu ulogu u ostvarivanju procesa resocijalizacije i prevaspitanja zatvorenika i u njegovom osposobljavanju za život na slobodi bez činjenja krivičnih dela. Stoga, funkcija zatvorskog režima treba da se ispoljava u stvaranju pozitivnih navika, stavova i obrazaca ponašanja kod zatvorenika, kao neophodne pretpostavke njihove osposobljenosti za život na slobodi bez činjenja krivičnih dela. To se postiže organizovanjem i regulisanjem njihovih dnevnih obaveza, prevaspitnim tretmanom, a posebno obrazovanjem, stručnim osposobljavanjem, radnim angažovanjem, ispunjavanjem slobodnog vremena adekvatnim sadržajem, adekvatnom pripremom za otpust i slično (Jovanić & Ilijić, 2015; Macanović, 2011).

Bez obzira na činjenicu što sve službe u zatvoru imaju značajnu ulogu u ostvarivanju procesa resocijalizacije zatvorenika, polazeći od toga da tretman zatvorenika zapravo predstavlja najznačajniji segment izvršenja kazne zatvora može se konstatovati da Služba za tretman ima primat, u odnosu na ostale zatvorske službe. Navedeno, između ostalog proizlazi i iz odredbi Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, kojima je propisano da ova služba procenjuje individualne potrebe, kapacitete za promenu i stepen rizika osuđenog za ponavljanje krivičnog dela, utvrđuje i sprovodi individualizovani program postupanja, primenjuje metode i postupke u cilju ostvarivanja individualne prevencije i usklađuje rad ostalih službi i drugih učesnika u sprovođenju programa (član 20).

² Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, “Službeni glasnik RS”, br. 55/14, 35/19.

Tretman se sprovodi kroz program postupanja, razvrstavanje, naknadno razvrstavanje i pripremu za otpust³. Najpre, nužno je da se vodi računa o cilju procesa resocijalizacije i da se izvršenje kazne prilagodi ličnosti zatvorenika, te da se sa njim postupa sa ciljem da se u njemu probudi i razvija osećaj odgovornosti za svoje ponašanje, da se eliminišu negativni uticaji i podstiče prihvatanje pozitivnih vrednosti. To dalje zahteva da programi postupanja moraju biti individualizovani, prilagođeni rizicima i potrebama svakog konkretnog zatvorenika (Macanović, 2011; Tanjević, 2023).

Pored individualizacije tretmana, potrebna je i adekvatna kvalifikacija kako bi se sprečio negativan uticaj, tzv. kriminalna infekcija između povratnika i onih koji su prvi put osuđeni na kaznu zatvora. Dalje, u smislu važećih standarda, individualni planovi – programi postupanja za osuđene bi trebalo da imaju za cilj da obezbede postepeno napredovanje u okviru zatvorskog sistema (načelo napredovanja)⁴. Stoga je neophodno da se individualni planovi revidiraju u redovnim intervalima i po potrebi modifikuju, a sve kako bi resocijalizacija dala maksimalne rezultate. Ovo smatramo veoma značajnim jer pravila o redovnom preispitivanju upravo i služe tome da se razmotri da li je došlo do značajnijih promena u životu i ponašanju zatvorenika, kao i da li je postignut napredak u njegovoj resocijalizaciji, a potom da se odluke koje donose nadležni organi usklade sa tim promenama.

Na ovaj način bi se omogućilo da zatvorenik, u skladu sa vladanjem i napretkom u ostvarivanju programa postupanja i individualnih ciljeva dobije mogućnost napredovanja kroz zatvorski sistem od više ka manje ograničavajućim uslovima boravka u zatvoru, pri čemu bi u konačnoj fazi zatvorenik boravio u otvorenim uslovima, po mogućstvu u društvenoj zajednici⁵. Ujedno, na ovaj način ostvarili bi se i ciljevi specijalne prevencije, s obzirom na to da ako zatvorenik ne veruje da postoji nada da

³ Član 6. Pravilnika o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, "Službeni glasnik RS", br. 66/2015.

⁴ Prema Pravilu 95 Mandelinih pravila "u svakom zavodu se uspostavlja sistem povlastica prilagođen različitim kategorijama zatvorenika i različitim metodama postupanja, kako bi se podstaklo dobro vladanje, razvio smisao za odgovornost i obezbedili interes i saradnja zatvorenika u postupanju prema njima", Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija za postupanje prema zatvorenicima (tzv. Mandelina pravila) Aneks uz Rezoluciju 70/175 Generalne skupštine UN, usvojen 17. decembra 2015. godine, A/RES/70/175.

⁵ Preporuka Komiteta ministara državama članicama Saveta Evrope o tretmanu zatvorenika koji izdržavaju doživotne i druge dugogodišnje kazne od strane zatvorskih uprava, Rec (2003)23.

će moći da napreduje u tretmanu, stekne proširena prava i pogodnosti i u skladu sa ispunjenim uslovima pređe u povoljniji režim izvršenja kazne, ne može se očekivati ni popravljnje i prevaspitanje, niti bilo kakav drugi aktivan odnos prema tretmanu koji se sprovodi prema njemu.

Najzad, značaj institucionalnog tretmana u procesu resocijalizacije i reintegracije u društvo istaknut je i u članu 185 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija⁶ kojim je propisano da je priprema za otpust sastavni deo programa postupanja i da ona započinje nakon dolaska u zavod, tako što se osuđeno lice podstiče na aktivno učestvovanje u pripremi za otpust, a posebno da održava odnose s porodicom, uspostavlja i održava kontakte sa ustanovama i osobama koje mogu da mu pruže pomoć u procesu uključivanja u život na slobodi.

Faktori koji utiču na uspešnost resocijalizacije: Stanje, problemi i izazovi

Na uspeh procesa resocijalizacije utiče veoma veliki broj faktora. Na ovom mestu ukazaćemo na dva koja smatramo ključnim, a to su motivacija zatvorenika da se promeni i adekvatan i efikasan tretman. Pre svega, motivacija i neposredno angažovanje zatvorenika u realizaciji programa postupanja je najvažniji preduslov za uspešnost primenjenog programa jer ako motivacija ne postoji, ne može se očekivati ni realizacija programa postupanja. U ovom motivisanju zatvorenika važnu ulogu ima i zatvorsko osoblje, posebno službenici tretmana, koji moraju imati pristup koji će podstaći navedenu motivaciju ali i spoznaju da od ponašanja tokom izdržavanja kazne u velikoj meri zavisi i mogućnost napredovanja u tretmanu i dužina boravka u zatvoru (Macanović & Nadarević, 2014; Tanjević, 2023).

Pored motivacije, veoma je važan adekvatan i efikasan tretman koji zavisi od stručnosti i pristupa onoga ko sprovodi tretman, kao i od uslova u samom zatvoru, odnosno obezbeđivanja širokog spektra tretmanskog rada. Pre svega, tokom izvršenja kazne zatvora posebnu pažnju treba posvetiti redovnom obavljanju individualnih razgovora tokom tretmana. Ovo iz razloga što kroz individualni rad zatvorenik može vaspitaču da ukaže na određene probleme koje ima ili poteškoće sa kojima se suočava tokom izdržavanja kazne, a samim tim, vaspitač može da pronikne dublje u ličnost zatvorenika i na osnovu toga mu pruži, ne samo adekvatne stručne savete,

⁶ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, "Službeni glasnik RS", br. 55/14, 35/19.

već i da se sa većom sigurnošću opredeli za način rada sa zatvorenikom, a kako bi resocijalizacija dala maksimalne rezultate (Bobić, 2017). Podjednako značajno je i uključivanje zatvorenika u specijalizovane grupne programe koji su namenjeni posebnim kategorijama zatvorenika, odnosno prilagođeni njihovim potrebama, kao što su učinioci nasilnih krivičnih dela, zavisnici od alkohola ili droge, učinioci seksualnih krivičnih dela i slično.

Najzad, uspeh u procesu resocijalizacije je nemoguće ostvariti ukoliko licu u zatvoru na raspolaganju nisu sve one aktivnosti koje postoje u društvenoj zajednici, poput obrazovnih, radnih, kulturnih, rekreativnih i slično, a bez kojih se ne može osposobiti za život u društvu po isteku kazne. Na značaj ovih aktivnosti ukazuju i međunarodni standardi. U Evropskim zatvorskim pravilima ističe se neophodnost da svaka ustanova za izvršenje kazne zatvora organizuje iscrpan program obrazovanja kako bi se pružila mogućnost svim zatvorenicima da udovolje bar neku od svojih individualnih obrazovnih potreba i težnji⁷. Od pravila koja se odnose na rad posebno se izdvajaju sledeća: rad u zatvoru smatra se pozitivnim aspektom zatvorskog režima i nikada se ne sme koristiti kao kazna (26.1); zatvorske vlasti moraju nastojati da obezbede dovoljno korisnog posla za zatvorenike (26.2); organizacija i metodi rada treba da budu što sličniji radu u zajednici kako bi se zatvorenici pripremili za uslove normalnog radnog života (26.7) i slično.

Posebna pažnja posvećuje se i ispunjavanju slobodnog vremena adekvatnim sadržajem kao značajnom faktoru prevaspitanja. Na ovu potrebu posebno ukazuje Evropski komitet za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT), ističući da lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora, posebno dugotrajnih kazni zatvora, treba da imaju pristup širokom nizu korisnih aktivnosti različite prirode kao i izvesnu slobodu pri izboru načina na koji će provoditi vreme, čime neguju osećaj nezavisnosti i lične odgovornosti.⁸

Nesporno je da su obrazovanje, stručno osposobljavanje i radno angažovanje najvažnija oruđa resocijalizacije jer imaju značajnu ulogu u zadovoljavanju individualnih potreba, sticanju radnih navika, novih sposobnosti i znanja, razvijanju odgovornosti, aktiviranju potencijala, izgradnji socijalnih odnosa i u osposobljavanju da se nakon izlaska iz zatvora živi na zakonit način. Značaj rada i programa stručnog i profesionalnog osposobljavanja zatvorenika prepoznat je i u tekstu nove Strategije razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u RS, za period 2022–

⁷ Evropska zatvorska pravila, Komitet ministara Saveta Evrope, Strazbur, 1987, član 77.

⁸ Novi standardi CPT-a u pogledu izdržavanja kazne zatvora, CPT/Inf(2001)16-part.

2027. godine⁹ kojom je jedan od strateških ciljeva upravo sistemsko i centralizovano unapređenje postojećih i razvijanje novih programa profesionalnog i stručnog osposobljavanja osuđenika.

Zaštitnik građana je, obavljajući poslove Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture (NPM), poslednjih godina konstatovao pojedina značajna unapređenja u oblasti tretmana zatvorenika, ali i ukazao na određene nedostatke u sprovođenju istog i potrebu za daljim unapređenjem.¹⁰ Pre svega, tokom poseta NPM zatvorima uočeno je da su sačinjeni novi specijalizovani programi za grupni rad sa zatvorenicima i to: opšti kognitivno-bihevioralni program, program za počiniocce nasilnih krivičnih dela, program za počiniocce nasilja u porodici i specijalizovani programi za grupni rad sa zavisnicima od alkohola i zavisnicima od droge¹¹. Opšti cilj ovih programa je smanjenje kriminološkog povrata. Specifični ciljevi odnose se na razvijanje kognitivnih i socijalnih veština, sticanje uvida u sopstvenu zavisnost i potrebe lečenja, razumevanje tuđih osećanja, promenu obrazaca razmišljanja, rešavanje konflikata, kontrolu emocija, kontrolu besa, razvoj životnih veština, itd. Sprovođenje navedenih programa je značajno jer doprinosi i ostvarivanju individualnih ciljeva, kao što su usvajanje društveno prihvatljivih modela ponašanja ili uspostavljanje/održavanje apstinencije. Međutim, uočeno je i da se u pojedinim zatvorima odvijanje specijalizovanih programa otežano odvija, pre svega zbog nedovoljnog broja službenika tretmana, nedostatka prostornih kapaciteta i slično.

Drugo, iako je uočen određeni napredak u radnom angažovanju zatvorenika i dalje postoji potreba da se navedeno razvije na ceo zatvorski sistem, te da se obezbede uslovi za radno angažovanje što većeg broja zatvorenika, posebno onih koji se nalaze u zatvorenim odeljenjima zatvora¹². Slično je i sa organizovanjem stručnih kurseva i obuka. Iako je, prema podacima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, u periodu od 2015–2020.

⁹ Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u RS, za period 2022–2027. godine „Službeni glasnik RS“, br. 142/2022

¹⁰ Videti Izveštaj o radu Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture za 2022. godinu, dostupno na: <https://npm.ombudsman.org.rs/attachments/article/1213/GI%202022.pdf>

¹¹ Programe je sačinila Radna grupa koju su činili službenici tretmana iz nekoliko zatvora u Srbiji, uz stručnu podršku ekspertkinje Saveta Evrope, a u okviru projekta Saveta Evrope „Jačanje zaštite ljudskih prava lica lišenih slobode i osuđenih lica u Srbiji“. Dostupno na <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2022/142/1>

¹² Na ovu potrebu godinama unazad ukazuje NPM u svojim izveštajima. Videti, na primer, Izveštaj o radu NPM za 2022. godinu, str. 30.

godine obuke za razna zanimanja prošlo 3.100 zatvorenika¹³, imajući u vidu ukupan broj zatvorske populacije i značaj obrazovanja i stručnog usavršavanja za uspješniju resocijalizaciju i reintegraciju u društvo, može se zaključiti da se ovaj oblik tretmana i dalje ne koristi u dovoljnoj meri. Kao ilustraciju navedenog na ovom mestu navodimo rezultate istraživanja koje je autorka ovog rada sprovedla krajem 2022. godine u Kazneno-popravnom zavodu u Požarevcu – Zabeli i Kazneno-popravnom zavodu u Nišu, putem anonimne ankete, na uzorku od 360 zatvorenika različitog statusa u odnosu na visinu zatvorske kazne, vrstu krivičnog dela, raniju osuđivanost, vreme provedeno na izdržavanju kazne i druge karakteristike (Tanjević, 2023). Na ispitivanom uzorku je utvrđeno da je svega 15% ispitanika uključeno/bilo uključeno u učenje zanata, a 13% je pohađalo ili pohađa stručne kurseve i obuke. Međutim, čak 40% ispitanika navodi da je zainteresovano za pohađanje stručnih kurseva i obuka ali da im to nije ponuđeno. Zainteresovanost zatvorenika za stručne kurseve i obuke ohrabruje, jer pokazuje da zatvorenici očekuju da će svojim zalaganjem i aktivnim učešćem u procesu resocijalizacije ostvariti, ne samo bolji položaj u ustanovi u kojoj izdržavaju kaznu, a koji će im doneti i pogodnosti tokom izdržavanja kazne, već i želju zatvorenika da ovladaju veštinama i znanjima koja im mogu biti od koristi po izlasku iz zatvora.

Ispitujući način na koji zatvorenici provode slobodno vreme i stepen zainteresovanosti i nivo uključenosti u svrsishodne aktivnosti, navedeno istraživanje pokazalo je da ispitanici najčešće slobodno vreme koriste upražnjavajući sportsko-rekreativne aktivnosti, čitajući knjige, gledajući televiziju ili u interakciji sa drugim zatvorenicima. Stoga smatramo da bi zavodi za izvršenje krivičnih sankcija trebalo da ponude što širi spektar poslova i svakodnevnih svrsishodnih aktivnosti svim licima lišenim slobode i motivišu ih da učestvuju u njima. Ovo je od velikog značaja jer se različitim kulturno-umetničkim i drugim aktivnostima mogu realizovati individualni ciljevi, u skladu s procenjenim rizicima i potrebama, čime se zatvorenicima pruža još jedna mogućnost da napreduju u povoljniju grupu i odeljenje, a pritom i da se korisno ispuni slobodno vreme. Takođe, pojedine aktivnosti poput literarnih, likovnih, muzičkih ili dramskih sekcija mogu značajno da utiču na svest zatvorenika i formiranje novih emocija kod njih, etičkih osećanja i slično.

¹³ Više o tome videti na: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2022/142/1>

Ono što ohrabruje je činjenica da je u poslednje dve godine, u svojim pojedinačnim izveštajima o posetama, NPM konstatovao unapređenja u pogledu organizovanja slobodnovremenskog sadržaja koja se ogledaju u činjenici da se u većem broju zatvora organizuju različite sekcije u kojima učestvuju zatvorenici (likovna, literarna, informatička, dramska i slično), sportske aktivnosti (turniri i takmičenja u malom fudbalu, košarci, stoni tenisu, šahu i slično) i kulturno-umetnički događaji (gostovanja pozorišnih grupa, prikazivanje filmova, festivali literarnog stvaralaštva, besedništva, imitacije i slično)¹⁴.

Posebno je značajno ukazati na to kako zatvorenici opažaju sprovođenje procesa resocijalizacije. Prema rezultatima pomenutog istraživanja 43% ispitanika smatra da se procesu resocijalizaciji ne poklanja dovoljno pažnje, dok 17% smatra da se proces resocijalizacije ne sprovodi uopšte. Pritom, čak 24% ispitanika smatra da je težište na kažnjavanju a ne na popravljanju. Interesantno je pritom da među ispitanicima kojima je protekla polovina kazne čak 72% navodi da ima osećaj da što su duže u zatvoru, da se sve više udaljavaju od društva. Navedeni podaci potvrđuju stav da duge kazne desocijalizuju zatvorenike, odnosno čine da oni gube osećaj za društvene vrednosti i odnose, a što sve otežava njihovu društvenu reintegraciju po izlasku na slobodu.

Još jedan faktor koji otežava proces resocijalizacije proizlazi iz činjenice da je dinamika napretka u tretmanu, u smislu prelaska iz zatvorenih u poluotvorena odeljenja, odnosno u povoljniju tretmansku grupu spora i neznatna. Na navedeno godinama unazad ukazuje u svojim godišnjim izveštajima i Zaštitnik građana u obavljanju poslova NPM, navodeći da postoji slaba pokretljivost iz zatvorenih u poluotvorena odeljenja, da se zatvorenici nedovoljno pojašnjavaju kriterijumi za napredovanje u povoljniju vaspitnu grupu, da je postupak razvrstavanja nedovoljno transparentan, da se vaspitači pretežno bave administriranjem upitnika i slično, a što sve dovodi do toga da se pojedini zatvorenici otpuštaju iz zatvora iz iste vaspitne grupe u koju su bili razvrstani odmah po prijemu u zatvor¹⁵. Problem sporadičnog prelaska u povoljniju vaspitnu grupu

¹⁴ Videti Izveštaj NPM o poseti KPZ Beograd, Izveštaj o poseti KPZ Pančevo, Izveštaj o poseti KPZ za maloletnike Valjevo, sve dostupno na <https://npm.ombudsman.org.rs>.

¹⁵ Videti, na primer, Godišnji izveštaj o radu Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture za 2021. godinu, dostupno na: <https://npm.rs/attachments/article/1152/Izvestaj%20za%202021.pdf>

posebno je izražen kod zatvorenika koji su osuđeni na dugotrajne kazne zatvora a koji najveći deo kazne borave u zatvorenim odeljenjima zavoda.

Razlog za ovu nepovoljnu situaciju može se tražiti u činjenici da je nedovoljan broj službenika tretmana koji treba da realizuju individualni, grupni i druge oblike tretmanskog rada i da prate individualne promene i evaluiraju tok i ishod programa postupanja, ali i u činjenici da su u zatvorenim odeljenjima mogućnosti za radno angažovanje, obuke i učešće u svrsishodnim aktivnostima najmanje. Sve navedeno za posledicu ima činjenicu da stručni tim, pre svega vaspitač, u konkretnom slučaju neće moći da predloži upravniku zavoda da se zatvorenik naknadno razvrsta u grupu sa većim stepenom proširenih prava i pogodnosti, odnosno da predloži da pređe u povoljniji režim izvršenja kazne, a što dalje podrazumeva da ovde ne može da se govori o prevaspitanju i ostvarivanju procesa resocijalizacije, već naprotiv da zatvoreniku preostaje jedino „samoresocijalizacija“.

Na kraju, ako pođemo od toga da je svrha kazne prevaspitanje i resocijalizacija zatvorenika, onda bi se moglo zaključiti i da je uslovni otpust važan institut u sistemu mera koje se preduzimaju za resocijalizaciju zatvorenika. Naime, u mnogim zemljama, institut uslovnog otpusta se posmatra kao sredstvo koje motiviše zatvorenike na dobro ponašanje, jer on utiče na dužinu vremena koje će provesti u zatvoru i ujedno predstavlja snažan motiv za zatvorenike da se aktivno uključe u sve faze programa postupanja, od planiranja aktivnosti do realizacije programa (Ignjatović, 2016). Međutim, praksa odobravanja uslovnog otpusta u našoj zemlji pokazuje da u pogledu njegove primene nismo ni blizu mnogim državama. Procenat uslovnog otpusta u našoj zemlji je poslednjih godina malo iznad 20%,¹⁶ dok se u mnogim drugim evropskim zemljama kreće između 50 i 70%.

Navedeno, u najmanju ruku, deluje obeshrabrujuće za zatvorenike koja aktivno učestvuju u ostvarivanju programa postupanja i tretmanskog rada, a koji postaju svesni činjenice da njihovo ponašanje, izraženo kroz pozitivnu promenu ne doprinosi i odobravanju uslovnog otpusta od strane suda. Stoga, treba raditi na podizanju svesti nadležnih organa o značaju primene uslovnog otpusta u uslovima kada su ispunjenje sve materijalne i formalne

¹⁶ Procenat uslovno otpuštenih lica, u odnosu na ukupan procenat otpuštenih lica iz zavoda, kretao se na sledeći način: 2013. godine – 16,25%; 2014. godine – 20,6%; 2015. godine – 26,4%; 2016. godine – 26,9%; 2017. godine – 26,7%; 2018. godine – 26,1%; 2019. godine – 24,5%; 2020. godine – 26,6%; 2021. godine – 25,6%. Videti Strategija razvoja Sistema izvršenja krivičnih sankcija u RS za period 2022-2027, op-cit., str. 29.

pretpostavke, ali i senzibilizaciji javnosti za prihvatanje njegove primene. Sve ovo je neophodno, jer uslovni otpust bi trebalo da bude faktor koji doprinosi ukupnom procesu resocijalizacije, a ne faktor koji obesmišljava ovaj proces.

Resocijalizacija i reintegracija u društvo – Šta možemo bolje?

Stanje u zatvorskom sistemu u Srbiji opterećeno je brojnim problemima, poput prenaseljenosti smeštajnih kapaciteta, koji su posebno izraženi u zatvorenim odeljenjima zavoda i odeljenjima pritvora (Ilić, 2011; Mrvić-Petrović, 2007; Tanjević, 2018), nedovoljnog broja zaposlenih u svim službama, različite strukture zatvorenika, posebno porasta zavisnika od psihoaktivnih supstanci¹⁷ ili lica koja su mentalno obolela tokom izdržavanja kazne, itd. Ono što ohrabruje je činjenica da je poslednjih godina uočen određen napredak u ovoj oblasti. Pre svega, unapređeni su materijalni uslovi smeštaja u većem broju zavoda, izgrađena su dva nova zatvora u Pančevu i Kragujevcu koji su u svemu u skladu sa međunarodnim standardima i završeni su ili su u toku radovi na izgradnji novih paviljona u pojedinim zavodima¹⁸. Pored navedenog, preduzete su značajne aktivnosti usmerene na jačanje kapaciteta zavodskih službenika za razvoj i sprovođenje novih specijalizovanih programa tretmana.

Međutim, uprkos navedenim promenama i poboljšanjima, utisak je da se i dalje nedovoljno pažnje posvećuje procesu resocijalizacije i njenoj ulozi u ostvarivanju svrhe kažnjavanja. Stoga je veoma važno da se, od trenutka stupanja na izdržavanja kazne zatvora, korektivna funkcija zatvorskog sistema mora shvatiti kao priprema zatvorenika za život na slobodi, a što se postiže pre svega kroz individualne programe postupanja, u kojima treba aktivno da učestvuju kako bi ostvarili svoje individualne ciljeve, uključujući i radno angažovanje, doškolovanje, završavanje obuka i slično.

U tom cilju, dalje napore potrebno je usmeriti na angažovanje dovoljnog broja službenika tretmana i njihovu specijalizaciju, a koji će potom svojom stručnošću i pristupom motivisati što veći broj zatvorenika da se uključe u programe tretmana. Takođe, imajući u vidu da ulaganje u tretmanske

¹⁷ Videti Izveštaj Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture pod nazivom "Postupanje prema zavisnicima od psihoaktivnih supstanci u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija", dostupno na: [izvestaj.pdf](#)

¹⁸ Više o tome videti u Strategiji razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u RS za period 2022–2027. godine, „Službeni glasnik RS”, br. 42/2022.

programe i sadržaje daje dugoročne pozitivne efekte, potrebno je ispitivati potrebe zatvorenika za određenim programima i raditi na razvijanju i implementaciji novih programa tretmana, posebno onih koji su namenjeni ranjivim kategorijama zatvorenika (žene, maloletnici, stari i slično).

Drugo, neophodno je stvoriti uslove za radno angažovanje što većeg broja zatvorenika, a posebno onih koji se nalaze u zatvorenim odeljenjima zatvora, za koje je svrsishodan rad od velikog značaja, s obzirom na negativan uticaj strožeg režima kojem su izloženi. S druge strane, imajući u vidu da svaki oblik obuke i obrazovanja u toku izdržavanja kazne zatvora doprinosi stvaranju većih mogućnosti za zapošljavanje ovih lica po izlasku na slobodu, neophodno je pažljivo planiranje i sprovođenje različitih obrazovnih programa i programa stručnog osposobljavanja, osluškujući interesovanja zatvorenika i potrebe tržišta rada, te u tom cilju jačati saradnju sa obrazovnim institucijama, lokalnom samoupravom, Nacionalnom službom za zapošljavanje i slično.

Najveći izazov u pogledu resocijalizacije zatvorenika postoji kada su u pitanju lica koja se nalaze na izdržavanju dugotrajnih kazni zatvora, a što proizlazi pre svega iz činjenice da ova lica najveći deo kazne provode u zatvorenim odeljenjima zavoda (u restriktivnom režimu), u kojima su i mogućnosti za radno angažovanje stručne kurseve i obuke, učešće u svrsishodnim aktivnostima najmanje. Stoga smatramo da bi sistem izvršenja krivičnih sankcija pojačanu pažnju trebalo da usmeri na intenzivniji tretman ovih zatvorenika, ostvarivanje procesa resocijalizacije i iznalaženje načina koji će doprineti očuvanju dostojanstva, života i zdravlja osuđenih na dugotrajne kazne zatvora, kao i njihovoj lakšoj reintegraciji u društvo, po isteku kazne. Uostalom, i CPT je u izveštaju nakon posete Republici Srbiji 2021. godine ukazao na to da srpske vlasti treba da razviju dugoročnu politiku prema zatvoreniciima koji služe dugogodišnje kazne (CPT/Inf, 2022).

Najzad, da bi se postigla svrha izvršenja kazne zatvora, pored unapređenja tretmana zatvorenika u toku boravka u zatvoru, treba obezbediti adekvatan postpenalni prihvata po izlasku iz zatvora. U kontekstu evropskih standarda, Savet Evrope je u svojim preporukama više puta istakao da otpuštanje zatvorenika treba da se odvija u skladu sa unapred određenim planom i da je potrebno da postoji program resocijalizacije i reintegracije bivših zatvorenika u društvo.

Postpenalni programi treba da budu usmereni na pomoć i podršku u ostvarivanju osnovnih prava (posedovanje ličnih dokumenata, socijalna i

zdravstvena zaštita itd.), pronalaženju zaposlenja, poboljšanju odnosa s porodicom i okruženjem, održavanju apstinencije, itd. U ostvarivanju navedenog potrebna je koordinisana saradnju zavoda sa službama socijalne zaštite, organizacijama civilnog društva i svim društvenim akterima kako bi se osigurali potrebni uslovi i zadovoljile potrebe bivših zatvorenika. S tim u vezi, moglo bi se reći da su dominantni izazovi postpenalne zaštite u tome da odgovori na pitanje kako osigurati socijalnu reintegraciju zatvorenika uz što manje ugrožavanja zajednice; šta preduzeti kada otpušteni zatvorenik uprkos naporima ponovo izvrši krivično delo i kako povećati interes i uključenost svih aktera koji mogu doprineti učinkovitosti socijalne reintegracije zatvorenika (Maloić, 2020).

Kada je reč o postpenalnoj pomoći u našoj zemlji, ona je, po opštem mišljenju, najslabija karika našeg sistema krivičnog izvršnog prava. Iako su poslednjih godina napravljeni pomaci na planu postinstitucionalnog prihvata, oni su za sada najvidljiviji na planu zakonske regulative¹⁹. Međutim, u praksi, priprema za otpust još uvek nije adekvatna pri čemu izostaje saradnja, pomoć i podrška spoljnih faktora. Stoga treba raditi na izgradnji postpenalnog sistema u koji bi bile uključene razne socijalne ustanove, humanitarne organizacije, udruženja i pojedinci koji mogu da pomognu integraciji zatvorenika u društvo. Jednom rečju, neophodan je sveobuhvatan strateški pristup uz uključivanje svih koji reintegraciji mogu doprineti.

U tom smislu značajni su napori Uprave za izvršenje krivičnih sankcija koji se sprovode u okviru projekta Saveta Evrope „Jačanje zaštite ljudskih prava lica lišenih slobode i osuđenih lica u Srbiji”. U okviru ovog projekta izrađen je program reintegracije u zajednicu za one koji se na nalaze na izvršenju kazne zatvora od pet i više godina. Takođe, održani su brojni treninzi koji su bili usmereni na službenike tretmana i poverenike koji treba da se obuče osnovnim trenerskim veštinama kako bi kasnije obučavali svoje kolege za primenu novih programa, konkretno programa pripreme za otpust i postpenalnog prihvata. Izrađen je i Mentorski program za (bivša) osuđena lica koji je namenjen osobama koje, kroz mentorstvo, pružaju ili će pružati pomoć, podršku i smernice bivšim osuđenim licima u postpku postpenalne pomoći. U periodu koji predstoji, ključni prioriteti u ovoj oblasti odnosiće se na razvijanje prilagođenih programa pripreme za otpust, kao i programa postpenalnog prihvata i obuka zaposlenih u službi za tretman i povereničkim

¹⁹ Pre svega, usvojen je Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera (“Službeni glasnik RS”, br. 55/2014, 87/2018) i Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija za period 2022-2027. godina („Službeni glasnik RS“, br. 142/2022)

kancelarijama za njihovu primenu, posebno programa postpenalnog prihvata naročito osetljivih kategorija zatvorenika.

Najzad, da bi reintegracija u društvo bila moguća, onda to isto društvo treba osloboditi predrasuda i stereotipa, kako bi bilo spremno da prihvati bivšeg zatvorenika kao člana društvene zajednice. U tom smislu, od velikog je značaja širenje svesti o problemima bivših zatvorenika, činjenje istih vidljivim, ukazivanjem na dobre primere, a ne samo negativne, kakvi se obično navode u medijima i na taj način generalizuju problematiku.

Zaključak

Iako smo poslednjih godina svedoci širenja „mreže kažnjavanja“, povećanja broja zatvorske populacije i usmeravanja pažnje pre svega na kontrolu kriminaliteta, smatramo da se od resocijalizacije, odnosno primenjivanja određenog, pojedincu prilagođenog tretmana ne sme odustati, te da se nikako ne sme zanemariti rehabilitativna i reintegrativna funkcija kažnjavanja. Ovo je posebno značajno ako se ima u vidu činjenica da strogo kažnjavanje, koje se svodi na odmazdu, ne može iskoreniti, čak ni smanjiti kriminalitet, što ukazuje na to da kazna prevashodno treba da utiče na učinioca da više ne čini krivična dela, i da zahteva preduzimanje aktivnosti u cilju da on promeni svoje ponašanje i stavove, kako bi se vratio životu bez činjenja krivičnih dela.

Sa druge strane, čak i najbolji institucionalni tretman koji se sprovodi prema zatvorenicima za vreme trajanja kazne zatvora, bio bi osuđen na neuspeh ukoliko bi ovo lice posle izlaska iz zatvora bilo prepušteno samo sebi. Stoga, da bi se postigla svrha izvršenja kazne zatvora, pored unapređenja tretmana zatvorenika u toku boravka u zatvoru, treba obezbediti adekvatan postpenalni prihvrat nakon izvršenja kazne zatvora, u koji bi bile uključene razne socijalne ustanove, humanitarne organizacije, udruženja i pojedinci koji mogu da pomognu integraciji zatvorenika u društvo. Na ovu potrebu posebno ukazuje visoka stopa recidivizma zatvorske populacije.

Imajući u vidu poslednje izmene i dopune Krivičnog zakonika²⁰, može se očekivati da će broj povratnika rasti, kao i visina njihovih kazni, s obzirom na to da je propisano strožije kažnjavanje u slučaju povrata. S tim u vezi, utvrđivanje uzroka recidivizma, odnosno karakteristika recidivista,

²⁰ Krivični zakonik, „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005- ispr., 107/2005- ispr. 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

smatramo veoma važnim kako bi se razmotrilo da li se na neke od njih može uticati i kako bi se osmislio tretmanski program čijom primenom bi se moglo uticati na smanjenje recidivizma. Pored toga, recidivizam nužno nameće pitanje efikasnosti prethodno izrečene sankcije, posebno ako je reč o kazni zatvora, ali predstavlja i pokazatelj neefikasnosti ukupnih društvenih okolnosti nakon izlaska zatvorenika iz zatvora.

U ovom trenutku se niko u našoj zemlji sistemski ne bavi licima koja su završila izdržavanje kazne. Ova uloga je prepuštena pretežno civilnom sektoru, koji u tom pogledu pokazuje entuzijazam i posvećenost, ali to ne može dati uspješnije rezultate ukoliko ne bude praćeno većom podrškom države, odnosno nadležnih institucija i celokupnog društva, sa strategijom koja ima trajni karakter prilagođen novim naučnim i praktičnim saznanjima i iskustvima.

Zaključićemo da je nada u to da se zatvorenik može popraviti, prevaspitati i preobratiti u slobodnog građanina, korisnog po sebe i društvenu zajednicu i dalje veliki izazov, kako za one koji su ga zatvorili, tako i za one koji postupaju prema njemu tokom izdržavanja kazne zatvora, a na kraju i za društvo u koje treba da se vrati nakon izdržane kazne.

Literatura

- Bobić, A. (2017). Stav o vrednosti tretmana osuđenih lica tokom izdržavanja kazne zatvora. *Zbornik radova V Naučno stručni skup, „Penološki forum“* (str. 41–51). Udruženje penologa regije Bjeljina. <https://up-bn.com/wp-content/uploads/2017/11/Zbornik.pdf>
- CPT/Inf (2022)03. Izveštaj o poseti Srbiji 2021. godine. <https://rm.coe.int/1680a5c8a6>
- CPT (2001). *Novi standardi CPT-a u pogledu izdržavanja kazne zatvora*. Izvod iz 11. Opšteg izveštaja, CPT/Inf(2001)16-part.
- Ilić, A. (2011). Prenaseljenost zatvora – fenomenološki i etiološki aspekti. *Crimen*, 2(2), 245–256.
- Ignjatović, Đ. (2016). Uslovni otpust – Pravna i penološka analiza. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 44(1), 31–66.
- Izveštaj o radu Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture za 2022. godinu. <https://npm.ombudsman.org.rs/attachments/article/1213/GI%202022.pdf>
- Izveštaj o radu Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture za 2021. godinu <https://npm.rs/attachments/article/1152/Izvestaj%20za%202021.pdf>
- Jovanić, G., & Ilijić, LJ. (2015). Obrazovne potrebe i edukativni tretman osuđenih. U M. Vuković (Ur.), *Zbornik radova – Specijalna edukacija i rehabilitacija danas* (str. 157–168). Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

- Krivični zakonik, „Službeni glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005- ispr., 107/2005- ispr. 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019
- Macanović, N. (2011). *Resocijalizacija osuđenih lica*. Besjeda.
- Macanović, N., & Nadarević, D. (2014). *Penološka andragogija*. Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbednosna i kriminološka istraživanja.
- Maloić, S. (2020). Pojam i značaj poslijepenalne zaštite – Koga štititi, zašto i kako?. *Kriminologija i socijalna integracija*, 1, 11–46.
- Mrvić-Petrović, N. (2007). *Kriza zatvora*. Vojnoizdavački zavod.
- Nikolić, N., & Nikolić, N. (2016). *Vreme je za drugu šansu*. Beogradski centar za ljudska prava.
- Pravilnik o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih lica, „Službeni glasnik RS”, br. 66/2015.
- Stevanović, I., Međedović, J., Petrović, B., & Vujičić, N. (2018). *Ekspertsko istraživanje analize povrata u Republici Srbiji*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju – Misija Oebs u Srbiji.
- Tanjević, N. (2018). *Pogled kroz zatvorske rešetke*. Fakultet za menadžment.
- Tanjević, N. (2023). *Kazna i resocijalizacija – u neskladu ili sukobu?*. Zaštitnik građana.
- Standardna minimalna pravila Ujedinjenih nacija za postupanje prema zatvorenicima (tzv. Mandelina pravila), Aneks uz Rezoluciju 70/175 Generalne skupštine UN, usvojena 17.12.2015. godine, A/RES/70/175.
- Strategija razvoja sistema izvršenja krivičnih sankcija u RS za period 2022-2027. godine, „Službeni glasnik RS”, br. 142/2022.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija, „Službeni glasnik RS”, br. 55/2014, 35/2019.

(Im)Possibility of Resocialization and Punishment*

Nataša Tanjević

Deputy Ombudsman, Republic of Serbia

Experts dealing with penology and criminology agree that in order to achieve the purpose of punishment, it is not enough to simply deprive the perpetrators of their freedom and imprison them, but also that rehabilitation procedures are necessary, which greatly influence the desired change in behavior, the reduction of recidivism and the reintegration of prisoners into society. This points to the fact that the treatment of prisoners actually represents the most important segment of the execution of the prison sentence and that the priority in the entire execution of criminal sanctions must be resocialization. What is really happening in terms of the treatment of prisoners, why the recidivism rate of the prisoner population in our country has been worryingly high for decades, what are the real situation, problems and challenges in the process of resocialization of prisoners and their reintegration into the social community, these are the questions that we will address in work to try to give answers. The failure of resocialization is the result of numerous factors, from inadequate re-educational treatment, through the influence of the informal prison system, the state of society, to inadequate post-penal acceptance. Therefore, the common goal of all competent authorities should be an effort to find and implement the most adequate programs of action and measures, whereby it is necessary to provide personnel, material and other resources that are necessary for the most successful resocialization of prisoners and their easier reintegration into the social environment. At the same time, this way actively contributes to the prevention of crime.

KEYWORDS: prison / criminal recidivism / resocialization / treatment

PRIMLJENO: 30.9.2024.

REVIDIRANO: 13.11.2024.

PRIHVAĆENO: 16.11.2024.

* Predloženo citiranje: Tanjević, N. (2024). (Ne)mogućnost resocijalizacije i kazna. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 43(3), 39–55. <https://doi.org/10.47152/ziksi2024033>

©2024 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).